

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(63): 54-57

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

चञ्चल

सर्वदर्शन विभाग, दर्शन सङ्काय,
श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत-
विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

Correspondence:

चञ्चल

सर्वदर्शन विभाग, दर्शन सङ्काय,
श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत-
विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

शैवमतं तस्य च पाशुपतसम्प्रदायः

चञ्चल

भूमिका

शैवमतस्य मूलम् सिन्धुसंस्कृतौ निहितम्, यत् प्रागैतिहासिकं प्रार्यपूर्वञ्च समावृणोति। लिङ्गरूपकं शैवधर्मस्याधीनम् आसीत्, यच्च काश्मीर-प्रदेशे, द्राविडदेशे (तमिळनाडु), कर्णाटके, महाराष्ट्रे च विशेषेण प्रस्फुटितम्। पाशुपतशैवमतं भक्तिमयम्, तपोमयञ्च आन्दोलनम्। पाशुपतशिक्षाः स्वयमेव शिवेन उत्पन्नाः इति श्रूयन्ते, यः लाकुलिनाम आचार्यरूपेणावतर्त, अतः अस्य मतस्य प्रवर्तकः लाकुलिः इति स्मृतः। पाशुपतसंप्रदायः शैवमतस्य प्राचीनतमः शाखा, यः शिवं परमेश्वरं नित्यं प्रमाण्यम् वस्तुतः स्वपरिणतं तपसा सिद्धं च मन्यते। अस्य संप्रदायस्य तपस्विनः त्रिकालं भस्मना देहम् अलिप्य, ध्यानं कुर्युः, मन्त्रजपं च कुर्वन्तः मोक्षमार्गं प्राप्नुवन्ति। पाशुपता प्रथमभारतीयहः संप्रदायः, ये जातिविभागान् त्यक्त्वा अन्येषां तपस्विसंप्रदायानां व्यवहारैः सह साम्यं विकसितवन्तः। पाशुपतसंप्रदायस्य द्वौ शाखे प्रसिद्धे— कापालिक तथा कालामुख। कापालिकमतं प्रचलितम्, किन्तु कालामुखसंप्रदायः लुप्तः, यस्य ग्रन्था वा सिद्धान्ता न अवशिष्टाः। पाशुपतस्य सिद्धान्त एव अयं आधारः। तपस्विनः परमेश्वरस्य प्रसादे, अनुग्रहे च पूर्णतया निर्भराः। भारतीयजीवने, संस्कृतौ, दर्शनशास्त्रे, धर्मे च शैवमतस्य योगदानं परमं महत्त्वपूर्णम्। महाभारते निर्दिष्टेषु उपाख्यानासु अन्येषु च पुराणेषु पदार्थाः अधुना सविस्तरं परीक्षितव्या। अत्यन्तनिष्ठया तपोयुक्तं सेवायुक्तं जीवनं उपादाय लोकसंसारसङ्गात् निवृत्तिः, ईश्वरनिष्ठा च समाजहिताय साधनीया।

1. प्रस्तावना (INTRODUCTION)

भारतीयइतिहासस्य सर्वाविधौ धर्मः संस्कृतेः प्रमुखभागः आसीत्।

ईसापूर्वकाले ब्राह्मणपरम्परायां स्थितं शैवमतं वैष्णवमतेन वेदमतेन च विरोधं स्वीकृत्य संप्रदायभेदं विकसयामास। शैवधर्मः शैवमतम् इति प्रसिद्धः। एतत् प्राचीनं परम्परागतं वेदपरकं धर्मरूपं, यत्र रुद्रः पूर्वं पूजितः, अनन्तरं शिवः परमेश्वरः इति प्रतिपादितम्।

शैवेषां मुख्यलक्ष्ये ज्ञानं विवेकश्च। प्राचीनमध्ययुगे कथं शैवमतं बहुषु भारतीयराज्येषु प्रमुखं राज्यधर्मस्वरूपेण प्रचलितम्? किं कारणम् यस्य कारणात् एतत् हिन्दुधर्मस्यामात् एकप्रान्तं स्वस्वभावं स्वीकृतम्? अध्ययनस्य लक्ष्यं वर्तमानस्थितिमपि अवगन्तुम्।

शैवमतं गम्भीरं भक्तिपरं रहस्यमयं च हिन्दुधर्मसंप्रदायः। एतत् अद्वैतपरम्परायाः दार्शनिकं साधनारूपं च। मुक्तिकोपनिषदां मध्ये १०८ उपनिषदिषु १४ शैवोपनिषदः सन्ति।

ये शिवे परमात्मदर्शनं पश्यन्ति ते शैवाः। शैवमतस्य प्राचीनतमः संप्रदायः पाशुपतसम्प्रदायः इति दृश्यते, यः आंशिकसमीकरणरूपे प्रादुर्भूतः। अस्य संस्थापकः लाकुलिशः, यो प्रथमद्वितीयशताब्दोः मध्ये

जीवितः इति आहुः। अस्य सिद्धान्तः पाशुपतसूत्रे निरूपितः, यस्य कौण्डिन्येन चतुर्थशताब्द्यां पञ्चार्थभाष्ये रचितम्।

एतस्मिन् अध्ययनमध्ये उत्पत्तिः, इतिहासः, शाखाः, दर्शनम्, धर्मशास्त्रम्, नामव्युत्पत्तिः, व्रतानि, तपस्विनजीवनम्, गणगरिका-प्रणाली, जातिनिषेधः, कापालिक- कालामुखसम्प्रदायौ च विवेचिते। शैवमतस्य लिङ्गपूजा, मानवरूपपूजा, पशुरूपपूजा इत्यादि विविधाः पूजा-प्रकाराः अपि दृश्यन्ते। दशमे शताब्द्यां शैवमतं द्विधाभूतम् - अद्वैतमार्गः (त्रिक, क्रम) तथा द्वैतमार्गः (शैवसिद्धान्तः)।

2. शैवमतस्य उत्पत्तिः (ORIGIN OF SAIVISM)

भारतीयधर्मस्य इतिहासः वैदिके (आर्यसम्बद्धे १२००-६०० ई.पू.) अवैदिके (आदिवासीपरम्परा) च द्वयोः परम्परयोः प्रारभ्यते, यत्र शिवः परमदेवत्वेन उपलभ्यते। शैवमतं आर्यदर्शनस्य आदिवासी-व्यवहारस्य च परस्परसंयोगेन जातम्। ऋग्वेदे शिवः 'रुद्र' इति बहुशः उक्तः। महाभारते (३०० ई.पू.- ३०० ई.) अपि तस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्। द्वितीयशताब्द्यां च CE (सामान्ययुगे) आरभ्य प्राक्तनार्यपूर्वस्य सिन्धु- लोमाना- सभ्यतायाः केन्द्रप्रदेशे पाकिस्तान-देशस्थिते सिन्धु upatyakā yā m अवस्थितेषु मोहेञ्जोदारो- हडप्पा- स्थलयोः प्राचीनचाल्कोलिथिकयुगे विद्यमानाः पशुपति-मुद्राः सह शाल्व- शाखाः प्रादुर्भूताः। गुप्तकालः (३५०- ५५० CE) महाभारते शैवसंप्रदायानां पाशुपतसंप्रदायात् विना आरम्भकालः इति दृश्यते। पाशुपतसंप्रदायः दक्षिणभारते ७- १४ शताब्द्यन्तरे विशेषं प्रख्यातोऽभूत्, कालामुखा अपि कर्णाटके समृद्धाः। उभौ अपि संप्रदायौ अद्य लुप्तौ, ययोः स्थानं कावेरी-नद्याः पात्रे शैवसिद्धान्तिनः, कर्णाटके वीरशैवाः, उत्तरभारते त्रिक- काश्मीरशैलिः च जगृह।

एवं शैवमतं पाशुपतमतं च भारतदेशे एव उत्पन्नम्। लाकुलिशः पाशुपतसंप्रदायस्य प्रवर्तकः शिवावतारः च मन्यते, यतः सः कायावरोहणे निवासम् अकरोत्। यद्यपि पाशुपताः प्रथमशताब्द्येऽस्ति स्म, तथापि सप्तमात् चतुर्दशशताब्दिपर्यन्तम् उत्तमं विकासं प्राप्नुवन्, पञ्चदशशताब्दौ तु न्यूनतां गताः। तपस्विनः अत्यन्तनिगूढं तपःशीलजीवनं नीतवन्तः एकान्तवासिनश्च आसन्। एते वेदान् अनुवर्तन्ते, जातिबद्धतां निषेधन्ति च, सर्वेभ्यः समानाधिकारं स्वयमेव ददति।

३. शैवमतस्य शाखाः

भारते अद्वैतमयैः (तपस्वि-प्रधानैः) द्वैतमयैश्च रूपैः संयुक्ताः नव शैवशाखाः प्रस्फुटिताः।

३.१ शैवसिद्धान्तः

एषः मध्यकालीनः शैवदर्शनप्रणालिः, या दक्षिणभारते संस्कृतभाषायां तमिळभाषायां च लिखितानां शैव- धर्मशास्त्राणां समूहः।

एतत् वेदान्तसाररूपं शिवप्रसादाधीनं दर्शनम्।

एते २८ संस्कृतशैव- रौद्रागमान्, १२ तिरुमुरैश्च १३- १४ शताब्द्यन्तर्गतं १४ मैय्कण्टशास्त्राणि च गृह्णन्ति।

३.२ वीरशैवाः

एषः सुधारकः शैवसंप्रदायः, जङ्गम अथवा लिङ्गायत इति प्रसिद्धः, यत्र जनाः कण्ठे वा बाहौ वा नलिकासु स्थापितं लिङ्गम् वहन्ति। १२ शताब्द्ये महाराष्ट्र- कर्णाटकदेशयोः बसव (१११०- ११६७) इत्यनेन प्रवर्तितः।

एते पुनर्जन्मं, नमः शिवाय इति पञ्चाक्षरमन्त्रं च मान्यन्ते; भक्त्या शिवप्रसादः लभ्यते इति मन्यन्ते।

३.३ नयनाराः

नयनाराः त्रिसष्टिसन्तान् (२५०- ७५० CE) आच्छादयन्ति, ये तमिळशैवमतस्य नायकाः पूज्यसन्ताश्च। ते लौकिकभक्तिपरम्परां पालयन्ति। तेवरम् नाम तमिळस्तोत्राणि बौद्धमतं जैनमतं च तमिळदेशात् अपसार्य तमिळशैवमतं राष्ट्रीयधर्मत्वेन प्रतिष्ठितवन्ति।

३.४ क्रम- शैवमतम्

एतत् कालीदेव्याः रहस्यमयं सम्प्रदायः, उद्यानप्रदेशे कश्मीरदेशे च नवमशताब्द्यपूर्वम् उत्पन्नः। तस्य प्रभावः त्रिकदर्शने, अनन्तरं श्रीविद्यायां च स्वीकृतः।

३.५ त्रिक- शैवमतम्

एतत् कश्मीरदेशे ९०० CE मध्ये प्रस्फुटितं अनाद्वैत-साधनापद्धतिः।

त्रिकस्य ध्येयं त्रिदेवीनां शक्तेः—परा, परापरा, अपरा—आत्मसात्करणम्।

अस्य तृतीयावस्था सर्वेषां शैवसंप्रदायानां रहस्यम्।

३.६ कश्मीर- शैवमतम्

अद्वैतपरम्परायाः, निरपेक्षतत्त्वमीमांसायाः च मिश्रितं दर्शनम्, यत् दशमेकादशशताब्द्योः कश्मीरदेशे कश्मीर- शैवमत इति विख्यातम्। अत्र शैवसिद्धान्त- त्रिक- क्रम- सम्प्रदायानां परस्परस्पर्धा आसीत्। त्रिपुरसुन्दरी- कौलेयपरम्परा ११ शताब्द्ये उत्कर्षं प्राप्तवती।

३.७ प्रत्यभिज्ञा

एषा कश्मीरशैवदर्शने सम्मिलिता अद्वैतपरम्परा ९- १३ शताब्द्यन्तरे प्रस्फुटिता। 'प्रत्यभिज्ञा' इति दर्शनं स्वस्य परमतत्त्वस्य च पुनरावबोधनम् इति व्याख्यातम्। मोक्षपूर्वं परमानन्दानुभवः अस्य लक्षणम्।

३.८ कापालिकाः

एषः अप्रामाणिकः (वेद-विरोधी) शैवसंप्रदायः, यः दक्षिणभारते प्रख्यातः।

मानुष्यकपालम् भिक्षापात्ररूपेण वहन्ति; भस्मना देहम् अलिप्य, कपालालङ्कारान् धारयन्ति, मृगचर्मनिवसनानि च विभ्रति, जटाजूटिनः च भवन्ति।

३.९ पाशुपताः

एषः प्राचीनतमः प्रभावशाली पश्चिमभारतीयशैवसंप्रदायः शिवसमर्पितः।

अस्य प्रवर्तकः लाकुलिशः, शिवप्रसाद एव मोक्षहेतुः इति एते मन्यन्ते।

४. शैवमतस्य दर्शन- धर्मशास्त्रम्

शैवमतं अद्वैत- ईश्वरवादः इति कथ्यते; शैवाः वेदानां परम्परां दैवमार्गेण एकीकृतवन्तः। प्राचीनसंरक्षणवादात् उदारभावेन लिङ्गरूपे, मानवरूपे, पशुरूपे च शिवपूजायां परिवर्तितम्। जातिभेदं परित्यज्य सर्वैः पूज्यते। शैवदर्शनस्य प्रथमा वर्धनभूमिः कश्मीरः, द्वितीया तमिळनाडुः, तृतीया लिङ्गायत- संप्रदायः, यस्य प्रवर्तकः वासव इति राजकुमारः, यः स्त्रीभिः सह सर्वैः स्वीकार्यः।

५. पाशुपतसंप्रदायस्य उत्पत्तिः इतिहासश्च

रामानुजः पाशुपतमतानुयायिनः चत्वारः संप्रदायान् वर्णयति— कापालक, कालामुख, पाशुपत, शैव इति। एतेषु चतुर्षु प्राचीनतमः, शैवमतस्य आद्यः संप्रदायः पाशुपतसंप्रदायः। शैवसंप्रदायाः सिद्धान्तिनः, आगमिकाः, पाशुपताश्च इति विभज्यन्ते। पाशुपतसंप्रदाये द्वे शाखे — कापालिकाः, कालामुखाश्च। कापालिकाः अतिमार्गिकाः इति कथ्यन्ते—यत् मार्गातिरेकिणः; कालामुखास्तु शैवाः, सिद्धान्तिनः इति व्यवह्रियन्ते। पाशुपतसंप्रदायः प्रथमशताब्द्यां CE आरभ्य विद्यमानः, गैविन्-फ्लड् नामकविद्वान् तु अस्य कालं द्वितीयशताब्द्यां CE इति निर्दिशति। बन्द्योपाध्यायः पाशुपतधर्मः बुद्ध- महावीरयोः अपि पूर्वकालीनः इति दृढयति। सप्तमात् चतुर्दशशताब्दीपर्यन्तं दक्षिणभारते पाशुपतचेष्टा अत्यन्तं प्रभावलाभिनी आसीत्। पञ्चदशशताब्दीसमाप्तौ अयं संप्रदायः लुप्ततां गतः इव दृश्यते।

पर्वतीयप्रदेशे रुद्र- शिवोपासकाः वन्य-मृगचर्मणि वसनम्, लोहमुष्टिं वहन्तश्च, पाशुपतानां लक्षणानि आसन्। बन्द्योपाध्यायः व्याचष्टे—ब्राह्मणपरम्परायाः आजीविकाः पाशुपतानां पूर्वगाः इति मन्यन्ते, यतः ते अपि भस्म- रजः इत्यादिभिः देहान् अलिप्य अवसन्।

६. नामव्युत्पत्तिः

पशुपतिः—पशूनां पतिः। शिवः अपि गो- पशूनां नाथः। लाकुलिशः— लाकुलं (दण्डं) विभ्रति इति ईशः लाकुलः। लाकुलिशः शिवस्य अन्तिममानुषावतारः, पाशुपतमतस्य च प्रवर्तकः। अस्य अन्ये नामान्यपि—नाकुलिशः, लाकुलेशः, लाकुलिन् इत्यादयः। एतत् मतं

त्रीणि तत्त्वानि मान्यते— पति (ईश्वरः), पशु (जीवः), पाशु (बन्धनम्)। पशुपतौ "पशु" इति शब्दः कार्य- जगत् बोधयति, पति तु कारणम्, विश्वस्य नियन्ता।

७. पाशुपतसिद्धान्तः

पाशुपतसंप्रदायस्य मूलग्रन्थः पाशुपतसूत्रम्, लाकुलिना विरचितम्; तस्य भाष्यम् पञ्चार्थभाष्यम्, कौण्डिन्यः चतुर्थशताब्दे लिखितवान्। पाशुपतदर्शनम् पञ्चसु तत्त्वेषु प्रतिष्ठितम्—

१. कारणम्
२. कार्यम्
३. योगः
४. विधिः (अनुष्ठानम्)
५. दुःखान्तः (मोक्षः)

पाशुपतानाम् अभिप्रायः— यदा जीवः सर्वदुःखबीजेन विमुक्तः भवति, तदा एव परमदेवताया गुणान् व्याप्नोति।

अत्र दुःखनाशः द्विविधः— निराकारः—सर्वदुःखानां समूलनाशः; साकारः—मनोगतवेगः, इच्छारूपधारणम्, दूरदर्शित्वं, क्रियाशक्तिः इत्यादिशक्तिविकासः। ईश्वरः अनन्तदर्शनोद्यमशक्तिसंपन्नः इति अत्र स्थितिः। पाशुपतयोगस्य द्वादशवर्षाणि अभ्यासः मोक्षप्राप्तौ साहाय्यकरः।

८. पाशुपतव्रतम्

अस्य संप्रदायस्य मुख्यव्रतं पाशुपतव्रतम्, एतत् महाव्रतम् इति प्रख्यातं,

जीवनपर्यन्तं आचर्यते—पञ्च अवस्थाः—

१. व्यक्तावस्था
२. अव्यक्तावस्था
३. जयावस्था
४. छेदावस्था
५. निष्ठा —अन्तिमावस्था।

९. तपस्विजीवनम्

गृहस्थः शिवपूजायां सरलमन्त्रं जपेत्। पाशुपततपस्विनः तु— पङ्गुवत् गमनम्, श्मशाने निवासः, पञ्चाग्निव्रतं पालनम् आवश्यकम्। दन्तधावनं स्नानं कृत्वा देहम् भस्मना लेपनम्, मन्त्रजपः, अनुष्ठानविच्छेदश्च नियोज्यते।

१० गणकारिका-प्रणाली

अस्याः प्रणालीः अष्ट-पञ्चक-रूपाणि साधनानि उपदिशति, येन जनः अनुयायिनः मार्गे नयनाय पात्रं भवति। ते अष्ट पञ्चकाः—सिद्धयः, मलाः (अशुद्धयः), उपायाः, देशाः, धैर्यम्, शुद्धिः, दीक्षा, शक्तयश्च इति निरूपिताः।

११. पाशुपतमतं तथा वर्णव्यवस्था —

अन्य-शैव-संप्रदायवत् पाशुपताः वेद-विहित-मूल्यं न सर्वथा निरस्यन्ति, अपि तु तदेव पूर्णत्वाय नयन्ति। एषः संप्रदायः जाति-भेदान् निरस्य प्रथमः भारतदेशीयः मतः बभूव। सर्वेभ्यः समानं स्थानं दत्तम्।

१२. कापालिकाः एवं कालामुखाः

एते द्वौ अतीव-प्रवृत्तौ संप्रदायौ पाशुपतपरम्परायाः विकासरूपौ स्तः। पाशुपताः कालामुखानां आध्यात्मिकाः जनकाः अभवन्। उभयोः संन्यासिनः समाननामधारिणः, केदारनाथ-श्रीपर्वतयोः च तीर्थयात्रां कुर्वन्ति स्म।

कालामुखः इति "कृष्ण-वदनः" इति अर्थः। कापालिकः इति "कपाल-पात्र-धारकः" इति। कपालं भिक्षार्थं पान-भोजनादिषु पात्ररूपेण उपयुज्यते—यत् शिवस्य तपः-अनुकरणम् इति अभिमन्यते। कापालिक-संप्रदायः उज्जयिन्यां प्रसिद्धः। कालामुखानां कश्चित् ग्रन्थः न लभ्यते, अप्रत्यक्ष-प्रमाणैः एव ते ज्ञायन्ते—दण्ड-धारणम्, जटाधारणं च तेषां लक्षणम्। कश्मीरात् विजापुरं प्रति एषां प्रवासः अभवत्। एते समूहाः पञ्चम-शताब्दी-ई.पू. आरभ्य त्रयोदश-शताब्दी-ई.पू. पर्यन्तं विकसिताः।

१३. उपसंहारः (Conclusion)

सिन्धुसभ्यता आर्य-आक्रमणेन हिन्दूधर्मरूपेण परिवर्तिता, यस्मात् नानाविधानि धर्ममतानि प्रविभक्तानि, विशेषतः शैवमतं दक्षिणभारते, कश्मीरदेशे, पश्चिमे च प्रबलरूपेण प्रतिष्ठितम्। सप्तम-शताब्दीपर्यन्तम् शैवमतस्य शाखासु निश्चितं ज्ञानं लभ्यते। रामानुजाचार्यः कपाल, कालामुख, पाशुपत, शैव इति संप्रदायानां क्रमं निरूपयति। पुनः पाशुपत-संप्रदायात् कापालिक-कालामुखौ द्वौ शैवसंप्रदायौ उत्पन्नौ, ये अद्य नष्टौ। पाशुपत-शैवमतं प्राचीनतमं तथा संन्यासप्रधानं मतं आसीत्। अस्य अनुयायिनः वाग्- देह- चर्याभिः शिवमार्गं अनुसृतवन्तः, अतः 'पाशुपत' इति नाम युक्तम्। एषु अष्ट-पञ्चक-तत्त्वज्ञानं, महान् व्रतम्, जाति-समत्वं च अत्यन्तं प्रमुखम्। एतेन कारणेन एषः मतप्रवाहः उत्तरदक्षिणभारतयोः विकस्यमानः अभवत्।

अन्ते कापालिक-कालामुख-संप्रदायौ अनुदान-लोपेन एवं अल्प-प्रचार-शक्त्या विनष्टौ।

References:

1. Pandey, Vraj Kumar. "Shaivism," Encyclopaedia of Indian Philosophy, 2, 53-54, New Delhi: Anmol Publications Private Limited, 2007,
2. Lemaitre, Solange. Hinduism. Translated by John-Francis Brown. New York: Hawthorn Books Publishers, 1959.

3. Sarma, D. S. What is Hinduism? New Delhi: V. K. Publishing House, 1991.
4. Pandit, Moti Lal. Saivism: A Religio Philosophical History. New Delhi: The Theological Research and Communication Institute, 1987.
5. Jones, Lindsay. "Saivism," Encyclopedia of Religion. 2, 8038-8050. New York: Thomson Gale, 2005.
6. Bhattacharya, B. Saivism and the Phallic World, Vol. 2. New Delhi: Oxford and IBH Publishing Co., 1975.
7. Arulsamy, S. Saivism: A Perspective of Grace. New Delhi: Sterling Publishers Private Limited, 1987.
8. Lorenzen, N. David. The Kapalikas and Kalamukhas: Two lost Saivite Sects. New Delhi: Thomson Press, 1972.
9. Pandit, Moti Lal. "Pasupatism," The Living Word, 89, no.4 (1983): 234-251.
10. Garrett, "Pasupata," <http://www.newworldencyclopedia.org>, accessed January 15, 2019.
11. Michaels, Axel. Hinduism: Past and Present. New Jersey: Princeton University Press, 2004,
12. Flood, Gavin. The Blackwell Companion to Hinduism, MA: Blackwell Publishing Ltd., 2003.
13. Sinha, Jadunath. Indian Philosophy, Vol. 3. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 2016.
14. Singh, N. K. and A.P. Mishra. "Saiva Siddhanta Philosophy," Encyclopaedia of Oriental Philosophy and Religion, Vol. 2. 713-714. New Delhi: Global Vision Publishing House, 2005.
15. Jayaram, V. "Pasupata Shaivism: Philosophy and Practice," <http://www.Hinduwebsite.com>, accessed December 10, 2018,
16. Mathothu, Kurian. The Development of the Concept of Trimurthi in Hinduism. Bangalore: St. Paul's Press Training School, 1974.
17. Cowell, E. B. and Gough A. E. The Sarva-Darsana-Samgraha. Trubner's Oriental Series: Taylor & Francis, 2001.